

“Ongehoorzaamheijt en boosaardigheijt”
Het provinciale verbeterhuis in Arnhem (1711-1804)

LET-GESB3100: Bachelorwerkstuk Geschiedenis

dr. Sanne Muurling

Maria de Bruijn (s1038192)

Aantal woorden: 9957 woorden

15 juni 2023

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Historische context	9
Hoofdstuk 2: Het verbeterhuis in Arnhem	17
Hoofdstuk 3: Casestudies	23
Conclusie	28
Literatuurlijst	31

Inleiding

“mijne ongehoorsame Dogter, dewelke in
alderhande onkuijsheijd, tot nu toe ge-
leeft, en met een overtredinge naa de an-
dere, sig soodaanig heeft vergreepen,
[...] Waaruijt soo wel ik de
Vader, als ook de geheele familie alle oneer-
en schande soudén hebben te beleven,
[...] mijne Dogter ergens in een Tucht of
Verbeeterhuijs te doen zetten, waarin sij door
goede disciplin tot ootmoedigheid, erkentenis
haarer sonden, en miserallen levens gebragt
zijnde, sig voor God almagtig verootmoedige
hem om Genade en vergiffenis bidde,”¹

Deze woorden schreef Johan Jacob Schalck op 30 maart 1720 over zijn dochter Elisabeth Schalck in een verzoekbrief met als doel om haar te laten opsluiten in het provinciale verbeterhuis in Arnhem. Elisabeth was blijkbaar ongehoorzaam geweest en had zich onkuis gedragen en haar familie leed onder haar gedrag. Dit verbeterhuis was in maart 1711 opgericht door het vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen.² Een verbeterhuis had tot doel om slecht gedrag te corrigeren, maar verschilt op een cruciaal punt van de gebruikelijke rasp- of tuchthuizen. Een opname in een verbeterhuis gebeurde op verzoek van bijvoorbeeld vrienden, familieleden of kennissen. Zij had geen strafbare feiten gepleegd, maar was in de ogen van haar familie over de schreef gegaan en werd daarom opgesloten in het verbeterhuis in Arnhem.

Er is relatief weinig literatuur geschreven over deze verbeterhuizen, maar over gevangnissen en straf wordt al langer nagedacht. Volgens *The Oxford History of the Prison* werd het onderzoek naar de geschiedenis van de gevangnissen in de jaren '70 geïntensifieerd.³ De socioloog Emile Durkheim had zich al aan het begin van de twintigste eeuw bezig gehouden met dit onderwerp. Hij stelde dat de normen van een maatschappij het best kunnen worden

---

¹ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

² Gelders Archief, Arnhem, Gelderse Rekenkamer (0012), inv. nr. 561-01, Akte waarbij de stad Arnhem afstand doet van de jurisdictie op twee percelen grond in de stad, ten behoeve van het vorstendom Gelre die er huizen voor mombersdienaars en een tucht- en verbeterhuis op wil bouwen (1711).

³ Norval Morris en David J. Rothman, *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society* (Oxford 1998) vii.

onderzocht door te kijken naar degene die de norm hadden overschreden en daardoor werden gestraft.⁴ Een andere autoriteit op het gebied van gevangenen is Michel Foucault. Hij schreef het boek *Discipline, toezicht en straf; de geboorte van de gevangenis (Surveiller et Punir: Naissance de la Prison)* in 1975 waarin hij het ontstaan van de moderne gevangenen in de negentiende eeuw beschreef.⁵ Door dit boek ontstond er een levendig debat onder historici over de geschiedenis van gevangenen, waarin de revisionisten, waartoe Foucault behoorden, van verschillende kanten kritiek kregen. De revisionisten vonden dat gevangenen ontstonden tussen 1760 en 1840 en dat het doel van gevangenen heropvoeden was en dat er dus niet per se goede intenties zaten achter het opsluiten van mensen.⁶

De revisionisten kregen kritiek vanuit historici die zich bezighielden met vrouwengeschiedenis, omdat Foucault in zijn boek alleen uit bronnen had geput die gingen over mannen die gestraft werden.⁷ Daarnaast werd er ook kritisch gereageerd door historici die van mening waren dat gevangenen eerder ontstonden dan tussen 1760 en 1840. Eén van deze historici was Pieter Spierenburg die vond dat Foucault een te radicale verandering ziet, die er volgens hem niet was. Foucault was van mening dat de gevangenen vanaf de negentiende eeuw twee nieuwe kenmerken kregen: openheid en het doel om met opsluiting lichamelijk lijden toe te brengen. Volgens Spierenburg kloppen deze kenmerken, maar is het niet mogelijk om te spreken van een radicale verandering vanaf de negentiende eeuw. Het ontstaan van gevangenen bestond uit verschillende fases en ging niet in één rechte lijn, volgens hem.⁸ Gevangenen zijn volgens Spierenburg al in de vroegmoderne tijd ontstaan, als voorbeelden hiervan noemde hij de werkhuizen in de Nederlanden. Spierenburg erkende dat werkhuizen weliswaar niet hetzelfde zijn als gevangenen, omdat in werkhuizen vaak een ‘vader en moeder’ aan het hoofd stonden waar gevangenen vanaf de negentiende eeuw meer als het leger of een fabriek werden georganiseerd.⁹ Desondanks zag Spierenburg werkhuizen wel degelijk als een voorloper van de moderne gevangenen.¹⁰

In 1991 verscheen het boek *The Prison Experience. Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe* van Spierenburg waarin hij verschillende manieren besprak

---

⁴ Emile Durkheim, *The Rules of Sociological Method*, vert. W.D. Halls (New York 1982).

⁵ Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, trans. Alan Sher (New York 1977).

⁶ Mary Gibson, ‘Global Perspectives on the Birth of the Prison’, *The American Historical Review* 116:4 (2011) 1040-1063, aldaar 1044.

⁷ Gibson, ‘Global Perspectives on the Birth of the Prison’, 1047.

⁸ Pieter Spierenburg, *The Spectacle of Suffering: Executions and the Evolution of Repression: From a Preindustrial Metropolis to the European Experience* (Cambridge 1984) viii -ix.

⁹ Pieter Spierenburg, ‘The Body and the State’, in: Norval Morris en David J. Rothman red., *The Oxford History of the Prison* (Oxford 1998) 49-77, aldaar 68.

¹⁰ Gibson, ‘Global Perspectives on the Birth of the Prison’, 1048.

om de geschiedenis van gevangenissen te benaderen. De eerste methode die hij gebruikt is ‘modernization-oriented’ en gaat ervanuit dat er rond 1800 een grote verandering plaatsvond in het gevangeniswezen. Spierenburg was echter van mening dat een proces-georiënteerde manier beter past, omdat deze manier meer nadruk legt op de veranderingen die plaatsvonden aan het begin van de zeventiende eeuw. Deze benadering ziet de geschiedenis van gevangenis en straf als een lang proces met verschillende fases.¹¹ Verder koos Spierenburg ervoor om in dit boek afstand te nemen van de klassieke tegenstelling tussen ‘history from below’ en ‘history from above’. Volgens hem is het niet mogelijk om de gevangenen en de autoriteiten die een straf opleggen uit elkaar te halen, omdat ze te erg met elkaar verbonden zijn. Spierenburg stelde een derde optie voor: “aspects of institutional life which were either influenced to an equal extent from above and from below, or which could hardly be influenced at all.” Met het boek *The Prison Experience* zette Spierenburg zich wederom af tegen Foucault, omdat Foucault de wereld binnen in de gevangenis niet betrokken heeft in zijn werk en geen archiefonderzoek heeft gedaan.¹²

Het is in dit boek dat Spierenburg te spreken kwam over een vorm van gevangenneming op verzoek. In deze gevangenissen werden mensen opgesloten van wie hun familie dat verlangd had, omdat hun familienaam bijvoorbeeld werd geschaad door het afwijkende gedrag van één van hen. Deze type gevangenissen worden verbeterhuizen of beterhuizen genoemd en ze vormden een apart soort gevangenis waar over het algemeen mensen van goede komaf zaten die niet hoefde te werken, omdat voor hun verblijf werd betaald door hun familie. In *The Prison Experience* onderzocht Spierenburg de verbeterhuizen in Delft, Leiden en Rotterdam. Via een kwantitatieve onderzoeksmethode bekeek Spierenburg de verzoekgeschriften en concludeerde hij dat de verbeterhuizen door voornamelijk mannen bewoond werden.¹³ Daarnaast stelde Spierenburg vast dat de redenen om iemand te laten opnemen in een verbeterhuis meestal alcoholmisbruik, krankzinnigheid of algemeen slecht gedrag waren.¹⁴ In het boek *Zwarte schapen: losbollen, dronkaards en levensgenieters in de achttiende-eeuwse beterhuizen* ging Spierenburg verder in op het onderwerp verbeterhuizen.¹⁵ Dit boek had echter meer een populairwetenschappelijke insteek en presenteerde vooral de conclusies van Spierenburg uit

---

¹¹ Pieter Spierenburg, *The Prison Experience. Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe* (London 1991) 1-5.

¹² Ibidem, 171.

¹³ Ibidem, 223-224, 235.

¹⁴ Ibidem, 245.

¹⁵ Pieter Spierenburg, *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse beterhuizen* (Hilversum 1995).

eerdere werken.¹⁶

Naast Spierenburg heeft slechts een enkeling onderzoek gedaan naar verbeterhuizen. Zo hebben Catharina Lis en Hugo Soly het boek *Disordererd Lives. Eighteenth-Century Families and their Unruly Relatives* geschreven waarin zij verbeterhuizen in Brussel, Gent, Antwerpen en Brugge bestuderen.¹⁷ Hiervoor gebruikten zij brieven van families met daarin het verzoek om iemand te laten opsluiten.¹⁸ Lis en Soly zien de economische neergang als voornaamste oorzaak waardoor iemand naar een verbeterhuis moest. De kostwinner van de familie had moeite om genoeg geld te verdienen om zijn gezin te onderhouden en werd daardoor alcoholverslaafd of agressief.¹⁹ De meest recente studie die verbeterhuizen aanstipt, is een onderzoek naar huiselijk geweld en alcoholmisbruik in vroegmodern Holland van Manon van der Heijden, die zich vooral richtte op de behandeling van alcoholverslaafden in verbeterhuizen in Rotterdam en Delft.²⁰

Het bestaande onderzoek heeft zich met name gefocust op particuliere verbeterhuizen in Holland. Deze particuliere verbeterhuizen werden vaak geleid door burgers van goede komaf en daarnaast werden deze bewoond door mensen die een verblijf konden betalen. Dit had tot gevolg dat de particuliere verbeterhuizen vooral rijke lieden als doelgroep hadden.²¹ Lis en Soly concluderen echter op basis van verbeterhuizen in Vlaanderen dat ook mensen uit de lagere klasse in verbeterhuizen terecht kwamen en dat verbeterhuizen dus beschikbaar waren voor een breed deel van de bevolking.²² Er waren voornamelijk veel particuliere verbeterhuizen in Delft, vijf in totaal, en daarom is naar die stad veel onderzoek gedaan.²³ Jo Spaans noemde verbeterhuizen zelfs een “Delftse specialiteit”.²⁴ Ook Spierenburg richtte zich in zijn onderzoek op alleen op particuliere verbeterhuizen in het gewest Holland en op de steden Delft, Leiden en Rotterdam.²⁵ Naast particuliere verbeterhuizen ontstonden er aan het begin van de achttiende

---

¹⁶ Sjoerd Faber, ‘Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse beterhuizen’, *Low Countries Historical Review* 112:3 (1997) 420-421, aldaar 421.

¹⁷ Catharina Lis en Hugo Soly, *Disordererd Lives. Eighteenth-Century Families and their Unruly Relatives* (Cambridge 1998).

¹⁸ Manon van der Heijden, ‘Disordered Lives. Eighteenth-Century Families and their Unruly Relatives’, *International Review of Social History* 42:1 (1997) 92-95, aldaar 93.

¹⁹ Lis en Soly, *Disordered Lives*, 195.

²⁰ Manon van der Heijden, ‘Domestic violence, alcohol abuse and the uses of justice early modern Holland’, *Annales de Démographie Historique* 2 (2015) 69-85, aldaar 70 en 82.

²¹ A. Verbraeck, ‘Particuliere verbeterhuizen in Delft’ in: Hans Houtzager en Ria van der Meer eds., *Delfia Batavorum. Historisch jaarboek voor Delft 2003* (Delft 2003) 155-179, aldaar 155-156, 159.

²² Van der Heijden, ‘Domestic violence’, 76-78.

²³ Verbraeck, ‘Particuliere verbeterhuizen in Delft’, 159.

²⁴ Jo Spaans, ‘Weduwen, wezen en vreemdelingen. Sociale zorg en tolerantie’, in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers red., *Geschiedenis van Holland 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 255-286, aldaar 279.

²⁵ Pieter Spierenburg, *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse beterhuizen* (Hilversum 1995); Spierenburg, *The Prison Experience*, 223-255.

eeuw ook provinciale verbeterhuizen. Dit waren vaak aparte afdelingen van de tuchthuizen, zoals in Rotterdam en ook in Arnhem het geval was.²⁶ Het maakt de casus van het verbeterhuis in Arnhem daarmee relevant, omdat een provinciaal verbeterhuis een andere instelling was dan een privaat verbeterhuis. Maar omdat er weinig onderzoek is gedaan naar provinciale verbeterhuizen, is niet duidelijk wat precies de verschillen zijn met een privaat verbeterhuis. Verbeterhuizen waren misschien een Delftse specialiteit, maar zijn de Delftse verbeterhuizen ook representatief voor alle verbeterhuizen? Aangezien de bestaande literatuur zich heeft gefocust op het gewest Holland en de particuliere verbeterhuizen, zal ik me daarentegen richten op het provinciale verbeterhuis in Arnhem. Particuliere verbeterhuizen waren bedrijven waar winst werd gemaakt door de bedragen die werden neergeteld om iemand erin op te sluiten. Provinciale verbeterhuizen zijn echter weinig tot niet onderzocht, terwijl het ontstaan hiervan erg interessant is. Verbeterhuizen waren de eerste gevangenis waar alleen het verlies aan vrijheid de straf was, terwijl in de eeuwen daarvoor eerst lijfstraffen en daarna hard werken de daadwerkelijke straf waren. Verbeterhuizen vormen hiermee de brug naar de moderne gevangenis.²⁷

In de geschiedenis van straf en gevangenis komt sociale geschiedenis samen met politieke en bestuurlijke geschiedenis, omdat het een manier is om de samenleving zelf en de organisatie van deze samenleving beter te begrijpen. Welke normen en waarden heeft een samenleving en hoe geeft deze daar uiting aan?²⁸ Dit maakt de geschiedenis van gevangenis en dus ook verbeterhuizen een zeer relevant onderwerp. Daarom zal de vraag ‘hoe werd disciplineren toegepast in het provinciale verbeterhuis in Arnhem’ centraal staan. Het woord ‘disciplineren’ wordt hierbij gedefinieerd in lijn met de ontwikkeling van de disciplinemaatschappij die Foucault beschreef. Volgens Foucault werden de manieren om discipline toe te passen in de maatschappij in de zeventiende en achttiende eeuw uitgebreid en verder ontwikkeld. Waar discipline eerst werd gebruikt om fout gedrag af te leren, werd het nu gebruikt om goed gedrag aan te leren.²⁹ Beide kanten van discipline zullen terugkomen bij de bestudering van de bronnen. Eerst zal ik onderzoeken hoe er werd gedacht over straf en gevangenis in de periode voor en tijdens het bestaan van het verbeterhuis in Arnhem, daarna zal ik beschrijven hoe de procedures binnen een verbeterhuis precies werkten en tot slot zal ik aan de hand van drie casussen ingaan op welke mensen er gevangengenomen werden. De

---

²⁶ Spierenburg, *Zwarte schepen*, 34.

²⁷ Spierenburg, ‘The Body and the State’, 72-73.

²⁸ Morris en Rothman, *The Oxford History of the Prison*, viii.

²⁹ Foucault, *Discipline and Punish*. 209-210.

casussen zijn gekozen op basis van de hoeveelheid bronmateriaal die over deze personen te vinden was. Aangezien ieder persoon die terechtkwam in een verbeterhuis een totaal andere voorgeschiedenis had, is het lastig vast te stellen of deze voorbeelden representatief zijn voor het geheel. Elementen die naar voren komen in deze casussen zijn echter wel representatief, zoals de manier waarop de familie omgaat met de opsluiting of de mate van discipline die werd toegepast.

De bronnen voor deze scriptie bevinden zich in het Gelders Archief in Arnhem. Het betreft voornamelijk verzoekbrieven van familieleden of burgemeesters over mensen die zij graag in het verbeterhuis zouden zien. In deze verzoekbrieven wordt vaak opgesomd wat de persoon gedaan heeft om een plek in het verbeterhuis te krijgen. Daarnaast zijn er beschrijvingen van vergaderingen van het bestuur van het verbeterhuis, waarin de besluiten over opsluiting werden genomen. Verder is er veel informatie over de kastelein, de opzichter van het verbeterhuis, zoals een aantal sollicitatiebrieven voor die positie en reglementen over hoe deze persoon zich moest gedragen. Naar alle waarschijnlijkheid zijn niet alle bronnen van het verbeterhuis in Arnhem bewaard gebleven, maar ook hier geldt dat je niet kan weten wat er niet is. Aangezien het verbeterhuis in Arnhem tot ongeveer het begin van de negentiende eeuw heeft bestaan en er slechts een tiental mappen met brieven en namenregisters is overgeleverd, acht ik de kans groot dat niet alles bewaard is gebleven. Verder mist er een belangrijke kant van de verbeterhuizen in de bronnen: de gevangenen. De bronnen uit het archief in Arnhem zijn allemaal beschrijvingen van de gevangenen, maar zijn niet door de gevangenen zelf gemaakt. Daarom is het belangrijk om met grote nauwkeurigheid te kijken naar welke bronnen we wel hebben en naar de casussen die uit die bronnen naar voren komen. Daarnaast moet daarbij in gedachten worden gehouden dat nergens de gevangenen zelf aan het woord komen, slechts degene die hen opsloten. Ik zal voor dit onderzoek de nodige handschriften transcriberen en via een kwalitatieve methode drie verschillende casussen uit de beginjaren van het verbeterhuis in Arnhem (1712-1723) onderzoeken. De focus ligt op de beginjaren, omdat daar de meeste bronnen van bewaard zijn gebleven.. Op basis van de secundaire literatuur zal ik een aantal concepten uitwerken die als handvatten dienen voor het bestuderen van de casussen. Op die manier wil ik een inzage bieden in de leefwereld van de betrokkenen bij het verbeterhuis en antwoord proberen te vinden op de vraag hoe disciplineren hierin terugkwam.

Hoofdstuk 1: Historische context

In de achttiende eeuw was de stad Arnhem de bestuurlijke hoofdstad van het gewest Gelre. Het dagelijks bestuur was in handen van het Hof van Gelre en Zutphen. Verder was ook de Rekenkamer van Gelre, de toezichhoudende organisatie op de financiële kant van het bestuur, in Arnhem gevestigd.³⁰ Arnhem had ten tijde van de oprichting van het provinciale verbeterhuis in 1711 een aantal moeilijke decennia achter de rug. Begin juni 1672 waren de Fransen de stad binnengevallen en zij hadden de stad voor twee jaar bezet. De Fransen hadden geëist dat de stad hun geld zou betalen om hun leger te ondersteunen, waardoor de belastingen flink verhoogd moesten worden. Het zou de stad enige tijd kosten om van de Franse bezetting te herstellen.³¹

In tijden van financiële problemen, konden inwoners van de stad rekenen op verschillende instellingen, zoals het Sint-Catharinagasthuis voor zieken en ouderen, en Sint-Nicolaas-Gasthuis voor onderdak voor ouderen, armen en vreemdelingen. Waar deze instellingen eerst waren opgericht met het idee dat het helpen van anderen je een plek in de hemel opleverde, kwam er in de loop van de zestiende eeuw het idee op dat het een taak van de overheid was om armoede te bestrijden. Daarnaast zorgde de invloed van het calvinisme ervoor dat er verwacht werd dat je hard werkte en sober leefde en daarom werden ook luiheid en alcoholmisbruik bestreden.³²

Na het overlijden van stadhouder Willem III in 1702 ontstonden er twee groepen in de Gelderse samenleving: de Oude Plooi en de Nieuwe Plooi. De Nieuwe Plooi wilde terug naar de situatie van voor 1672, voor Willem III aan de macht was gekomen. Voor die tijd hadden de steden in Gelderland namelijk meer invloed gehad op de benoemingen van schepenen. Willem III had bepaald dat hij alle schepenenbenoemingen moest goedkeuren waardoor er steeds meer Oranjegezinden werden benoemd. De Nieuwe Plooi wilde echter meer invloed van de burgers in het bestuur. De Oude Plooi wilde de praktijk van de stadhouder in stand houden. Uiteindelijk trok de Nieuwe Plooi aan het kortste eind en werden sommige gezichten van deze beweging gestraft. Een radicaal lid van de Nieuwe Plooiers, Valenus Swaen, zorgde in 1711 voor een opleving van het gedachtegoed van de Nieuwe Plooiers, maar dit liep uiteindelijk op niets uit.³³

---

³⁰ Frank Keverling Buisman, 'Bestuur en rechtspraak circa 1550-1700' in: Frank Keverling Buisman en Ingrid Jacobs red., *Arnhem tot 1700* (Utrecht 2008) 92-125, aldaar 93, 122-123; Wil van de Pas, *Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode* (Hilversum 2004) 15-20.

³¹ Buisman, 'Bestuur en rechtspraak circa 1550-1700', 110-116.

³² Paul Klep, 'De economische en sociale ontwikkelingen 1550-1700' in: Frank Keverling Buisman en Ingrid Jacobs red., *Arnhem tot 1700* (Utrecht 2008) 188-221, aldaar 215-216.

³³ Pieter Wissing, 'Stad op drift: politiek tussen 1700-1815' in: Frank Keverling Buisman en Ingrid Jacobs red., *Arnhem van 1700-1900* (Utrecht 2009) 54-91, aldaar 55-59, 62; Annie Hetty Wertheim-Gijse Weenink, 'Een kwarteeuw burgerverzet in de beide Nederlanden (1698-1719).

De rechtsprekende macht van de stad Arnhem was in handen van de schepenenbank, die bestond uit schepenen en een richter. De richter was de voorzitter van de schepenenbank en hij organiseerde dus de zitting, vroeg de schepenen om hun mening en bepaalde op basis daarvan het vonnis, maar hij stemde zelf niet mee. De vonnissen van de schepenenbank waren tot 1675 onherroepelijk, daarna was het mogelijk om bij het Hof van Gelre en Zutphen in hoger beroep te gaan, maar er werd van deze mogelijkheid weinig gebruik gemaakt. Naast rechtsspreken over geschillen tussen burgers, hadden de schepenen en de richter ook de bevoegdheid om rechtshandelingen te laten registeren. Een rechtshandeling is bijvoorbeeld een schuldbekentenis of een testament. Deze taak is te vergelijken met de functie van de hedendaagse notaris.³⁴

De schepenenbank had niet de taak om mensen tot een verblijf in een verbeterhuis te veroordelen. De verzoekschriften hiervoor werden naar het stadsbestuur gestuurd of naar het Hof van Gelre. Er werd op basis van het verzoekschrift een besluit genomen, zonder dat de persoon in kwestie zich kon verdedigen en zonder dat de zaak voor een rechter verscheen. Veel stadsbestuurslieden waren naast onderdeel van het bestuur ook onderdeel van de schepenenbank. Het sturen van een verzoek naar het stadsbestuur of naar de schepenenbank zou in de praktijk weinig verschil hebben gemaakt.³⁵ Er werd dus in de achttiende eeuw op een hele andere manier gedacht over een onafhankelijke rechterlijke macht.

Bovendien was het niet gebruikelijk dat iemand een vrijheidsstraf opgelegd kreeg. Er ging hier een lange weg van ontwikkelingen aan vooraf. Lijfstraffen waren gangbaar aan het begin van de zestiende eeuw in de Republiek. Er werden wel mensen gevangengenomen, maar dat was in afwachting van hun daadwerkelijke straf.³⁶ De historicus Spierenburg noemde kloosters als een vroege vorm van een soort gevangenis, omdat je in principe een klooster niet mocht verlaten en omdat de abt bevoegd was om zijn kloosterlingen te straffen met verplichte afzondering en opsluiting. Daarnaast kunnen dolhuizen ook als voorloper van de gevangenis gezien worden, omdat daar mensen in werden opgesloten die als een gevaar voor de samenleving werden gezien. Maar de bewoners van deze dolhuizen werden meestal niet verantwoordelijk gehouden voor hun eigen daden en zijn daarmee anders dan de tuchthuizen die later zouden opkomen.³⁷

Voorspel van de 'democratische revoluties' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99:3 (1984) 408-435.

³⁴ Buisman, 'Bestuur en rechtspraak', 118-119.

³⁵ Verbraeck, 'Particuliere verbeterhuizen in Delft', 156-157.

³⁶ John H. Langbein, 'The Historical Origins of the Sanction of Imprisonment for Serious Crime', *The Journal of Legal Studies* 5:1 (1976) 35-60, aldaar 38.

³⁷ Spierenburg, *The Prison Experience*, 13-15.

In de loop van de zestiende eeuw ontstonden er nieuwe vormen van straffen. In de staten rondom de Middellandse Zee werd de zogenaamde galei-straf gebruikelijk. Een galei is een soort schip waarvoor veel roeiers nodig waren en daar werden veroordeelde criminelen voor ingezet zodat zij via hard werken hun leven konden beteren.³⁸ In Noord-Europa ontstonden in dezelfde periode de tuchthuizen, waar de eerste werd gebouwd in 1555 in Londen.³⁹ Het was Dirck Volckertszoon Coornhert die in Amsterdam deze nieuwe ontwikkeling in gang zetten met zijn in 1567 geschreven pamflet getiteld 'Boeventucht', waarin hij pleit dat gevangenisstraffen en dwangarbeid een beter middel zijn dan lijfstraffen. Dit zou een meer afschrikwekkende functie hebben dan een doodstraf, vond Coornhert. In 1596 werd er in Amsterdam een tuchthuis geopend, wat al snel navolging kreeg in de rest van Europa. Foucault noemde deze ontwikkeling "the great confinement".⁴⁰ Het precieze doel van deze tuchthuizen bleef onduidelijk, omdat de mensen die betrokken waren bij het ontstaan ervan daar verschillend over dachten. De Amsterdamse magistraat Jan Laurensz. Spiegel zag voor tuchthuizen vooral de functie om lastige kinderen van hogergeplaatste burgers op te sluiten om te voorkomen dat zij zich zouden richten op een leven vol criminaliteit.⁴¹ Spiegel vroeg zich af wat opsluiting van kinderen van vooraanstaande families zou doen voor de reputatie van hun families. Zijn collega Sebastiaan Egberts vond vooral dat tuchthuizen een tweede kans konden bieden aan jonge criminelen en wilde dus dat de tuchthuizen zich zouden richten op verbetering van de gevangenen.⁴² De Leidse stadssecretaris Jan van Hout benoemde tot slot dat het doel van het tuchthuis in de meeste gevallen was om gevangenen een vak te leren.⁴³

Waar in Amsterdam een inhoudelijke discussies over het doel van het tuchthuis voorafging aan de bouw ervan, werd in andere delen van de Republiek vooral gediscussieerd of tuchthuizen een provinciale of lokale aangelegenheid moesten worden. In Friesland werd in 1598 het besluit genomen om een provinciaal tuchthuis te bouwen maar er gebeurde jarenlang niets. De steden Leeuwarden en Franeker besloten daarom om zelf een tuchthuis te bouwen. Het Hof van Friesland zag dit echter als een inbreuk op haar rechten, omdat alleen het Hof kon rechtspreken over criminele zaken. De steden zelf hadden slechts de bevoegdheid over de lagere

---

³⁸ Langbein, 'The Historical Origins of the Sanction', 39-40.

³⁹ Spierenburg, *The Prison Experience*, 23;

Thomas Munck, 'Forced Labour, Workhouse-Prisons And The Early Modern State: A Case Study', *European History* (1997) 1-5, aldaar 1.

⁴⁰ Roger Deacon, 'A Punishment More Bitter Than Death': Dirck Coornhert's "Boeven-tucht" and the Rise of Discipline', *Theoria: A Journal of Social and Political Theory* 56:118 (2009) 82-88, aldaar 82-84.

Spierenburg, *The Prison Experience*, 43.

⁴¹ Spierenburg, *The Prison Experience*, 45-46.

⁴² Pieter Spierenburg, 'Marginalen en dwangarbeid in de vroeg-moderne tijd', *Stigmatisering en strafrecht* 6 (1990) 63-69, aldaar 64.

⁴³ Langbein, 'The Historical Origins of the Sanction', 49.

vormen van rechtspraak. Dit zorgde voor conflicten tussen het Hof en de stadsbesturen.⁴⁴ Jo Spaans concludeerde dat overal buiten Holland de bouw van stedelijke tuchthuizen werd tegengehouden door het gewestelijke Hof, omdat zij voorstander waren van centrale, provinciale tuchthuizen.⁴⁵

Het is mijn hypothese dat in Arnhem de strijd tussen provinciale dan wel stedelijke tuchthuizen verbonden zou kunnen worden aan de strijd tussen de Nieuwe en de Oude Plooi. Aangezien de Nieuwe Plooi zich richtte tegen centralisatie, zou deze groep zich ook tegen een provinciaal tuchthuis kunnen hebben gekeerd. De Oude Plooi zou juist kunnen hebben gepleit voor een provinciaal tuchthuis. Dit zou ook de timing van de bouw van het tuchthuis verklaren. In 1711 werden namelijk de laatste leden van de Nieuwe Plooiers de stad uitgebannen en in datzelfde jaar werd het definitieve besluit genomen door het Hof om een provinciaal tuchthuis en verbeterhuis te bouwen.⁴⁶

Spaans stelt verder vast dat stedelijke tuchthuizen tot doel hadden om de gevangenen terug te laten keren naar een normaal leven door hen goed onderwijs te geven, op godsdienstig gebied te vormen en door hen een vak aan te leren. De provinciale tuchthuizen waren echter bedoeld als strafinstellingen. De tuchtelingen die in een stedelijk tuchthuis voor overlast zorgden, werden dan ook naar een provinciaal tuchthuis gestuurd.⁴⁷

De opkomst van gevangenis past in het nieuwe mensbeeld dat ontstond in de zeventiende eeuw. Het onwenselijke gedrag van criminelen moest veranderd worden en dus werd men niet langer slechts bestraft na een overtreding maar ook als gevolg van slechte gewoontes of levenskeuzes. Er kwam een beweging op gang die erop gericht was om de normen en waarden van het volk te verbeteren en slecht gedrag, zoals alcoholmisbruik en gokken, te bestraffen. Daarbij werd het kerngezin als belangrijk ideaal neergezet. Het is een voorbeeld van hoe de disciplinemaatschappij langzaam gestalte kreeg. De overheid moest zich als een vader gedragen en de kinderen die zich slecht gedroegen bestraffen en beter opvoeden.⁴⁸ Dit is terug te zien in de manier waarop tuchthuizen georganiseerd waren, omdat daar vaak een binnenvader en een binnenmoeder aan het roer stonden om de tuchtelingen als het ware

---

⁴⁴ Jo Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800: publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997) 87-89.

⁴⁵ Spaans, 'Weduwen, wezen en vreemdelingen', 271-273.

⁴⁶ Wissing, 'Stad op drift: politiek tussen 1700-1815', 55-59, 62.

Gelders Archief, Arnhem, Gelderse Rekenkamer (0012), inv. nr. 561-01, Akte waarbij de stad Arnhem afstand doet van de jurisdictie op twee percelen grond in de stad, ten behoeve van het vorstendom Gelre die er huizen voor mombersdienaars en een tucht- en verbeterhuis op wil bouwen (1711).

⁴⁷ Spaans, 'Weduwen, wezen en vreemdelingen', 72.

⁴⁸ Spierenburg, *The Prison Experience*, 16-18.

opnieuw op te voeden.⁴⁹ Daarnaast zorgde het calvinistische ideaal van hard werken en sober leven ervoor dat gevangenen werden opgedragen om dit ook te doen.⁵⁰

Het was de bedoeling dat er hard gewerkt werd in tuchthuizen en daarnaast was het mogelijk om als een vorm van vermaak de tuchthuizen te bezoeken. Dit was voor families van hogere klasse een probleem, omdat zij niet wilde dat hun familielid voor het oog van de hele stad aan het werk moest.⁵¹ Eerst werden deze mensen in aparte ruimtes in het tuchthuis opgesloten, maar tegen het eind van de zeventiende eeuw ontstonden private gevangenissen waar de gevangenen niet hoefde te werken en waar geen bezoekers mochten komen. Deze gevangenissen kregen de naam verbeterhuizen of beterhuizen. Omdat de gevangenen in deze verbeterhuizen niet werkten, moest de familie of de gevangene zelf betalen voor het verblijf.⁵² De verbeterhuizen in Delft vormen hierop een uitzondering, omdat in Delft het ontstaan van particuliere verbeterhuizen samenging met het ontstaan van particuliere verpleeghuizen.⁵³

Spierenburg heeft verbeterhuizen in Leiden onderzocht en daaruit concludeerde hij dat vooral rijkere mensen hierin terecht kwamen. De meeste verzoeken tot opsluiting werden namelijk ondertekend; dit wijst op een hoge graad van geletterdheid. Daarnaast was gevangenneming alleen betaalbaar voor rijkere mensen.⁵⁴ Spierenburg zag dus het verbeterhuis als een aparte gevangenis voor alleen rijke mensen, waar ze zonder hun familie schande toe te brengen konden verblijven.⁵⁵ Soms werd een verbeterhuis gebruikt als een preventief middel om eventueel crimineel gedrag in de toekomst te voorkomen. Als bijvoorbeeld een familielid gokschulden had, moest voorkomen worden dat deze persoon op een illegale manier de schulden wilde afbetalen.⁵⁶ Lis en Soly, die verbeterhuizen in Brugge en Antwerpen onderzochten, stellen echter vast dat in die steden ook mensen uit de lagere klassen verzoekschriften naar verbeterhuizen stuurden. Als verklaring noemen zij hiervoor de neergang van de economie die ervoor zorgde dat mensen uit een lager milieu meer negatief gedrag gingen vertonen, zoals alcoholmisbruik.⁵⁷

De vraag blijft echter wat het precieze verschil is tussen verbeterhuizen en tuchthuizen. Volgens Spierenburg is dit dat verbeterhuizen een oplossing boden om leden van rijke families

---

⁴⁹ Spierenburg, 'Marginalen en dwangarbeid', 66.

⁵⁰ Ibidem, 33.

⁵¹ Spierenburg, 'The Body and the State', 72-73.

⁵² Pieter Spierenburg, 'Imprisonment and the Family: An Analysis of Petitions for Confinement in Holland, 1680-1805', *Social Science History* 10:2 (1986) 115-146, aldaar 118.

⁵³ Verbraeck, 'Particuliere verbeterhuizen in Delft', 169.

⁵⁴ Spierenburg, 'Imprisonment and the Family', 130-131.

⁵⁵ Spierenburg, *The Prison Experience*, 226.

⁵⁶ Ibidem, 244, 248.

⁵⁷ Van der Heijden, 'Domestic violence', 69-76.

buiten het oog van hun omgeving op te sluiten. Dit is volgens hem daarmee ook de verklaring voor het ontstaan van verbeterhuizen. In deze verklaring moet naar mijn idee meer nuance worden toegebracht. Het grote verschil tussen tuchthuizen en verbeterhuizen is namelijk niet dat er in tuchthuizen bezoekers werden toegestaan en in verbeterhuizen niet, of dat in tuchthuizen gewerkt moest worden en in verbeterhuizen niet. Tuchtelingen werden veroordeeld door een rechtbank tot een verblijf in het tuchthuis, terwijl de bewoners van een verbeterhuis niet veroordeeld waren en vanwege slecht gedrag of om crimineel gedrag te voorkomen werden opgesloten. Daarnaast zijn er ook regionale verschillen, want het ontstaan van de verbeterhuizen in Delft paste in de ontwikkeling van particuliere verpleeghuizen in die stad. Ook in Arnhem stonden al een aantal gebouwen met een zorgfunctie, zoals het Sint-Catharinagasthuis, maar het is niet duidelijk of deze zorginstellingen in Arnhem invloed hebben gehad op het ontstaan van het verbeterhuis daar.

Verder is het ook belangrijk om onderscheid te maken tussen private verbeterhuizen en provinciale verbeterhuizen die ook stadsverbeterhuizen worden genoemd. Provinciale verbeterhuizen waren vaak een speciale afdeling van het lokale tuchthuis, zoals ook in Arnhem het geval was. De particuliere verbeterhuizen waren bedrijven die als doel hadden om winst te maken. In Delft stonden vijf verbeterhuizen en daarmee stonden de helft van alle verbeterhuizen in het gewest Holland in Delft. De Delftse verbeterhuizen werden opgericht tussen 1690 en 1721. Het verbeterhuis in Arnhem werd ook in die periode opgericht.⁵⁸

Al met al kan er dus onderscheid worden gemaakt tussen tuchthuizen en verbeterhuizen, maar ook tussen provinciale tuchthuizen en stedelijke tuchthuizen en tot slot tussen provinciale verbeterhuizen en particuliere verbeterhuizen. In deze vier verschillende instellingen kwam het concept disciplineren op verschillende manieren naar voren. Aan de hand van vier aspecten zijn daardoor de kenmerken en verschillen van tucht- en verbeterhuizen vast te stellen. Allereerst werd het concept ‘tucht’ in zowel de context van het tuchthuis als dat van het verbeterhuis gebruikt. Volgens het woordenboek staat ‘tucht’ gelijk aan ‘discipline’.⁵⁹ Tuchthuizen waren dus huizen waar discipline werd aangeleerd door middel van het toepassen van regels. Volgens Spierenburg betekende tucht in tuchthuizen dat er toezicht werd gehouden en gestraft als dat nodig was. Gevangene mochten geen foute liedjes zingen of proberen te ontsnappen.⁶⁰ In verbeterhuizen was dit niet anders. Hugo Croll, de kastelein van het

---

⁵⁸ Verbraeck, ‘Particuliere verbeterhuizen in Delft’, 155, 159.

⁵⁹ Van Dale woordenboek, <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/tucht> (geraadpleegd 12 juni 2023).

⁶⁰ Spierenburg, ‘Marginalen en dwangarbeid’, 66-67.

verbeterhuis in Arnhem, besloot in 1722 om de regels van het verbeterhuis op te schrijven en op de muur te spijkeren. In dit reglement stond bijvoorbeeld dat de kastelein en zijn vrouw met respect behandeld moesten worden, anders zou men gestraft worden door middel van een vrijheidsstraf in het disciplinehok. Mochten bewoners van het verbeterhuis ruzie krijgen, dan moesten zij dit voor het avondeten goed maken, anders zouden ze geen eten krijgen. Men mocht niet roken op de kamers, geen glas kapot maken, niet ontsnappen en als iemand het reglement van de muur zou halen, dan moest deze persoon een dukaat aan de armen geven en opdraaien voor de kosten om een nieuw reglement te drukken. Uit dit reglement wordt dus duidelijk dat het aanleren van discipline ook in verbeterhuizen een belangrijke rol speelde.

Ten tweede is het aspect ‘verbeteren’ een betrekkelijk begrip, maar een cruciaal onderdeel in de disciplinerende in tucht- en verbeterhuizen. Wanneer is iemand beter of verbeterd? In verbeterhuizen in Holland kon de opgelegde straf vaak verlengd worden. Als je immers met het label ‘krankzinnig’ naar het verbeterhuis was gestuurd, was het moeilijk om hier weer vanaf te komen. Jarenlange opsluiting zonder contact met de buitenwereld zou ook een oorzaak kunnen zijn van ‘verkeerd’ gedrag, waardoor verbeterhuizen een zelf versterkend effect in zich hadden.⁶¹ De vraag is daarnaast in hoeverre de familie verwachtte dat iemand zou verbeteren. Als maar het schandaal vermeden werd, waren zij tevreden.⁶² In tuchthuizen werd echter wel actief tijd gestoken in het ‘verbeteren’ van de tuchtelingen; er werd hun bijvoorbeeld een vak geleerd. Daarom zou je ietwat ironisch kunnen stellen dat een tuchthuis meer was gericht op het verbeteren en het verbeterhuis meer gericht was op tucht.

Het derde aspect dat van belang is tijdens de bestudering van tucht- en verbeterhuis is ‘familie’. In tuchthuizen werd er een ‘nieuwe’ familie gecreëerd met een binnenvader en een binnenmoeder, een echtpaar dat toezicht hielden op de tuchtelingen. In deze nieuwe familie konden de tuchtelingen opnieuw opgevoed worden.⁶³ In verbeterhuizen vond juist het omgekeerde plaats. De bewoners van verbeterhuizen werden als het ware uit hun familie geplaatst in een andere omgeving totdat zij er klaar voor waren om terug te keren.⁶⁴ In provinciale verbeterhuizen kwam dit fenomeen nog sterker voor, omdat deze huizen vaak bewoners bevatten die uit het hele land of zelfs het buitenland kwamen.

Tot slot is de balans tussen publiek en privé op verschillende manieren terug te zien in tucht- en verbeterhuizen. In tuchthuizen liep de scheidslijn tussen publiek en privé door elkaar

---

⁶¹ Spierenburg, *Prison Experience*, 241.

⁶² Ibidem, 242.

⁶³ Spierenburg, ‘Marginalen en dwangarbeid’, 66.

⁶⁴ Spierenburg, *Prison Experience*, 239.

heen. Aan de ene kant konden de tuchtelingen niet naar buiten, maar aan de andere kant werd er gewerkt en werden er producten gemaakt die in de buitenwereld werden gebruikt. In tuchthuizen in Londen werden bijvoorbeeld handschoenen gemaakt of tennisballen.⁶⁵ In Amsterdam werd er gespind door de vrouwen en geraspt door de mannen.⁶⁶ Daarnaast stonden veel tuchthuizen open voor bezoekers, waardoor de huizen in verbinding stonden met de rest van de wereld. In verbeterhuizen werd niet gewerkt en werd geen bezoek ontvangen. Afgezien van elkaar, hadden de bewoners van het verbeterhuis geen afleiding en contact met de buitenwereld kon alleen via briefwisselingen.⁶⁷ Terwijl de meeste mensen in het verbeterhuis zaten vanwege het beeld van hunzelf of hun familie naar de buitenwereld, maar hier dus weinig tot geen contact mee hadden.

Alles overziend veranderde dus het denken over straf en gevangenschappen in de achttiende eeuw. De gangbare lijfstraffen werden langzaam vervangen door gevangenisstraffen in tuchthuizen waarin de tuchtelingen onder toezicht opnieuw werden opgevoed. Naast tuchthuizen ontstonden ook verbeterhuizen waarin mensen zonder proces werden opgesloten op verzoek van hun familie. De aspecten tucht, verbeteren, familie en de balans tussen privé en publiek zijn in beide terug te zien en zullen de basis vormen voor de verdere analyse van het verbeterhuis in Arnhem.

---

⁶⁵ Langbein, 'The Historical Origins of the Sanction', 49.

⁶⁶ Langbein, 'The Historical Origins of the Sanction', 50.

⁶⁷ Spierenburg, *Prison Experience*, 241.

Hoofdstuk 2: Het verbeterhuis in Arnhem

De grond waarop het verbeterhuis werd gebouwd was eigendom van de stad Arnhem. Op 3 november 1710 had de stad Arnhem voorgesteld om daar het verbeterhuis te bouwen en op 7 maart 1711 werd officieel afstand gedaan van de grond en werd het overgedragen aan het Hof. In deze akte werd opgenomen dat de grond weer eigendom zou worden van de stad Arnhem als het niet meer gebruikt zou worden als een rasp- tucht- en verbeterhuis. Er werd besloten om het verbeterhuis te bouwen in de moestuin van het St. Catherina Gasthuis in Arnhem, aan de zijde van de St. Walburginskerk. Het kwam dus naast een gebouw in de stad dat al een zorgfunctie had.⁶⁸

De plattegrond en het ontwerp werden gemaakt door I. van Heuvel in 1710. De ontwerpen geven weer hoe groot elke ruimte moest worden en van welke materialen het gebouwd moest worden. Er wordt zowel in deze akte als in de bouwtekeningen consequent gesproken over een provinciaal rasp- tucht- en verbeterhuis, maar op de boog die de ingang van het rasp- tucht- en verbeterhuis aangaf, stond alleen het woord “tughthuys”.⁶⁹ Volgens de plattegrond bestond het spin-, tucht-, en verbeterhuis uit twee delen. Na binnenkomst kwamen terecht in een hal, vanuit deze hal kon men doorlopen naar een gang die over de volle breedte van het huis liep. Aan deze gang zaten kamers, maar die waren alleen te betreden via een de andere kant, waar je kon komen via de binnenplaats. Op de binnenplaats is een paal getekend met daarop vrouwe Justitia, welke waarschijnlijk werd gebruikt als geselpaal.⁷⁰ Het is aannemelijk dat dit eerste gedeelte van het gebouw het tuchthuis was, omdat er dus een geselpaal in is getekend en omdat de kamers alleen bereikbaar waren via de binnenplaats, wat volgens Spierenburg twee kenmerkende dingen waren voor tuchthuizen.⁷¹

Het achterste gedeelte vormde waarschijnlijk dus het verbeterhuis. Het verbeterhuis bestond uit 15 ruimtes, waarvan er vijf te klein waren om als slaapkamer te gebruiken, verder was er één grote zaal, wat ook een buitenplaats zou kunnen zijn. Daarnaast was er ook een zolder waar enerzijds turf en hout werd opgeslagen en aan de andere kant een kleine, donkere ruimte waar mensen konden worden opgesloten. W. van Eck en E.B. van Golstein schreven op 22 januari 1722 naar aanleiding van hun inspectie van het verbeterhuis dat uit deze zolder een

---

⁶⁸ Gelders Archief, Arnhem, Gelderse Rekenkamer (0012), inv. nr. 561-01, Akte waarbij de stad Arnhem afstand doet van de jurisdictie op twee percelen grond in de stad, ten behoeve van het vorstendom Gelre die er huizen voor mombersdienaars en een tucht- en verbeterhuis op wil bouwen (1711).

⁶⁹ Gelders Archief, Arnhem, Gelderse Rekenkamer (0012), inv. nr. 563-0001, Voorlopig ontwerp van een provinciaal spin-, tucht- en verbeterhuys, 1710-1711.

⁷⁰ Gelders Archief, Arnhem, Gelderse Rekenkamer (0012), inv. nr. 563-0006, Voorlopig ontwerp van een provinciaal spin-, tucht- en verbeterhuys, 1710-1711.

⁷¹ Spierenburg, ‘Marginalen en dwangarbeid’, 67.

zekere mevrouw Remers was ontsnapt door middel van een schaarstijg dat ze stiekem had meegenomen. Zij is over de zolder gelopen naar het luik waardoor het hout en turf naar binnen werden gehesen via een katrol. Via het touw dat aan deze katrol hing, wilde ze ontsnappen. Haar plan lukte slechts voor een deel, omdat het touw losraakte waardoor mevrouw Remers op de straat voor het verbeterhuis viel. Ondanks een verwonding aan haar been, probeerde ze weg te kruipen, maar de kastelein kon haar gemakkelijk in de kraag vatten.⁷² Het opsluiten in een zogenaamd ‘strafhok’ wijst op het toepassen van disciplineren in het verbeterhuis.

Een belangrijke functie binnen het verbeterhuis was die van de kastelein. De kastelein kan gezien worden als de persoon die toezicht moest houden op de bewoners van het verbeterhuis. Het was ongeveer dezelfde functie als die van een binnenvader in het tuchthuis. Maar de kastelein werd nadrukkelijk niet gezien als een vaderfiguur en dit geeft aan dat de kastelein niet belast was met het (her)opvoeden van de bewoners. Daarnaast is kastelein een ander woord voor ‘herbergier’, waardoor een verblijf bij een kastelein klinkt als een ontspannende activiteit.⁷³ In 1717 werd een advertentie in de krant geplaatst om een nieuwe kastelein te vinden en daarin werd de functie als volgt omschreven:

“en dat daer in word gezogt een bequaem Persoon tot Kasteleyn of Hospes om menschen van quaed comportedient die hem aenbested of toevertrouwd zouden mogen worden, in kost en drank te verpleegen en in goede bewaringe te houden”⁷⁴

De eerste kastelein die naar voren komt in de bronnen is Antoine Jofferand. Zijn contract werd in november 1714 opgesteld en daarin stond bijvoorbeeld dat het zijn taak was om iedereen naar behoren te verplegen en dat hij geen huur hoefde te betalen. Daarnaast moest hij ook werken in het tuchthuis als opzichter en voor dit werk zou hij 100 gulden per jaar krijgen.⁷⁵ Ter vergelijking: de tuchthuismeester in Friesland kreeg 500 gulden per jaar voor dit werk.⁷⁶ Tot slot wordt er ook benoemd dat Antoine Jofferand een bonus zou krijgen van 100 gulden als er na drie jaar tenminste vier ‘kostgangers’ in het verbeterhuis zouden zijn.⁷⁷ Antoine Jofferand had niet de bevoegdheid om mensen op te laten nemen in het verbeterhuis. Deze bevoegdheid

---

⁷² Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

⁷³ Van Dale woordenboek, <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/kastelein> (geraadpleegd 8 juni 2023).

⁷⁴ *'s Gravenhaegse courant* (16 juli 1717) 2.

⁷⁵ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804, Extract uit het memorie en resolutie boek 's Hoves van Gelderland.

⁷⁶ Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*, 93.

⁷⁷ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804, Voorgeslage Conditien waarop Antoine Jofferand zou worden aangesteld tot opzichter en Castelein in 't Beeterhuijs.

lag alleen bij het Hof.⁷⁸

Uit de aanstelling van Antoine Jofferand als kastelein in het verbeterhuis en als opzichter in het tuchthuis valt af te leiden dat deze twee instellingen nauw met elkaar verbonden waren. Waarschijnlijk waren er in deze beginjaren weinig bewoners van het verbeterhuis, aangezien er in het contract wordt gerekend op vier. In de jaren daarna ontstond een splitsing tussen het verbeterhuis en het tuchthuis. In aantekeningen die gemaakt zijn tijdens een vergadering van vertegenwoordigers van de rekenkamer en waarschijnlijk het bestuur van het verbeterhuis, werd opgeschreven dat de kastelein van het verbeterhuis, de opvolger van Antoine Jofferand Hugo Croll, graag wilde dat de ‘verkeerde opvattingen’ over de functie van het verbeterhuis uit de weg werden genomen. Croll dacht namelijk dat er door deze verkeerde opvattingen mensen naar particuliere verbeterhuizen of verbeterhuizen buiten de provincie gingen. Er zou een krantenbericht komen waarin duidelijk zou worden uitgelegd dat het verbeterhuis opgericht werd om een plaats te bieden aan alle personen die “quaed gedrag” lieten zien of die “niet wel bij haer zinnen of memorie zijn”.⁷⁹ In de beginjaren werd er dus samengewerkt tussen het verbeterhuis en het tuchthuis, maar dit zou in de jaren daarna steeds minder worden.

In juli 1717 werd er dus een advertentie in de *'s Gravenhaegse courant* geplaatst om een nieuwe kastelein te vinden. Antoine Jofferand was ontslagen of had ontslag genomen, waardoor de functie vrij was gekomen. Het Hof en de Rekenkamer waren deze keer duidelijk op zoek naar een kastelein voor drie jaar.⁸⁰ De advertentie werd in meerdere kranten gezet, waaronder de *'s Gravenhaegse courant*. Aangezien de advertentie helemaal naar Den Haag moest worden gecommuniceerd laat zien dat het moeilijk was om een kastelein te vinden. Verder werd de advertentie ook in een krant in Nijmegen gezet, want de sollicitant Gerrit Vogels uit Nijmegen refereert in zijn sollicitatiebrief aan het krantenartikel.⁸¹ Er werd door verschillende mensen op de advertentie gereageerd. Zo schreef Leonard Dingens uit Haarlem dat hij schipper en kapitein was geweest en dat hij nu graag in het verbeterhuis zou komen werken.⁸² Of Steven van Braxhoofden uit Den Haag die negen jaar als cipier had gewerkt.⁸³ Uiteindelijk zou Hugo Croll

---

⁷⁸ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804, Extract uijt het memorien: en resolutien boek 's Hoves Gelderland.

⁷⁹ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

⁸⁰ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

⁸¹ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

⁸² Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

⁸³ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

worden aangesteld.⁸⁴ Helaas is zijn sollicitatiebrief niet bewaard gebleven. Hugo Croll woonde in het verbeterhuis samen met zijn vrouw en zijn neef die hem allebei hielpen bij het werk in het verbeterhuis. Daarnaast werkten er ook een anonieme knecht en meid.⁸⁵

De kastelein had niet de bevoegdheid om nieuwe mensen te laten opsluiten in het verbeterhuis. De procedure om te worden opgenomen in het verbeterhuis bestond uit verschillende stappen. De eerste stap was het sturen van een verzoekbrief. In sommige gevallen werd deze verzoekbrief direct naar de kastelein gestuurd en in andere gevallen werd deze gericht aan het Hof. Dit werd meestal gedaan door een familielid of goede vriend van de persoon die moest worden opgenomen. Het kwam ook voor dat deze brief werd gestuurd door iemand van het bestuur van de stad waar de op te nemen persoon vandaan kwam. Zo stuurde de burgemeester van Den Haag een verzoekbrief namens de familie Van Dalen om Geertruit van Dalen te laten opnemen vanwege “excessieff droncken drinken”.⁸⁶

Vervolgens werd er nagedacht of het verbeterhuis een goede oplossing zou zijn. Er worden weinig details over deze gesprekken gemeld. In het gespreksverslag over de opname van Geertruit wordt eerst de inhoud van de verzoekbrief kort herhaald. Daarna staat er:

“Waer op gedelibereert zijnde is goetgevonden en verstaen dat de Castelein in ’t Verbeterhuis deser provincie hier te Arnhem zal worden geautoriseert gelijk hij geautoriseert wort bij desen om de voorn: Geertruit van Dalen in ’t selve huis aen te nemen en onder goede opsigt en bewaringe te houden”⁸⁷

Het is niet duidelijk wie precies deelnamen aan het overleg hierover, maar bij de gespreksverslagen van deze overleggen staat telkens een rijtje van ongeveer vijf namen, waar er bij een naam specifiek ‘Rekenkamer’ staat. Er was dus iemand van de Rekenkamer, de toezichthoudende organisatie op de financiële kant van het bestuur, aanwezig. Aangezien er alleen achternamen vermeld staan, is het lastig om te achterhalen wie deze personen precies waren. Waarschijnlijk waren die vertegenwoordigers van het stadsbestuur of schepenen. De naam van de kastelein komt echter niet in het rijtje voor en dus was hij waarschijnlijk niet betrokken bij deze gesprekken. De kastelein moest slechts de uitkomst van het overleg

---

⁸⁴ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804,

⁸⁵ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804

⁸⁶ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804

⁸⁷ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

uitvoeren.

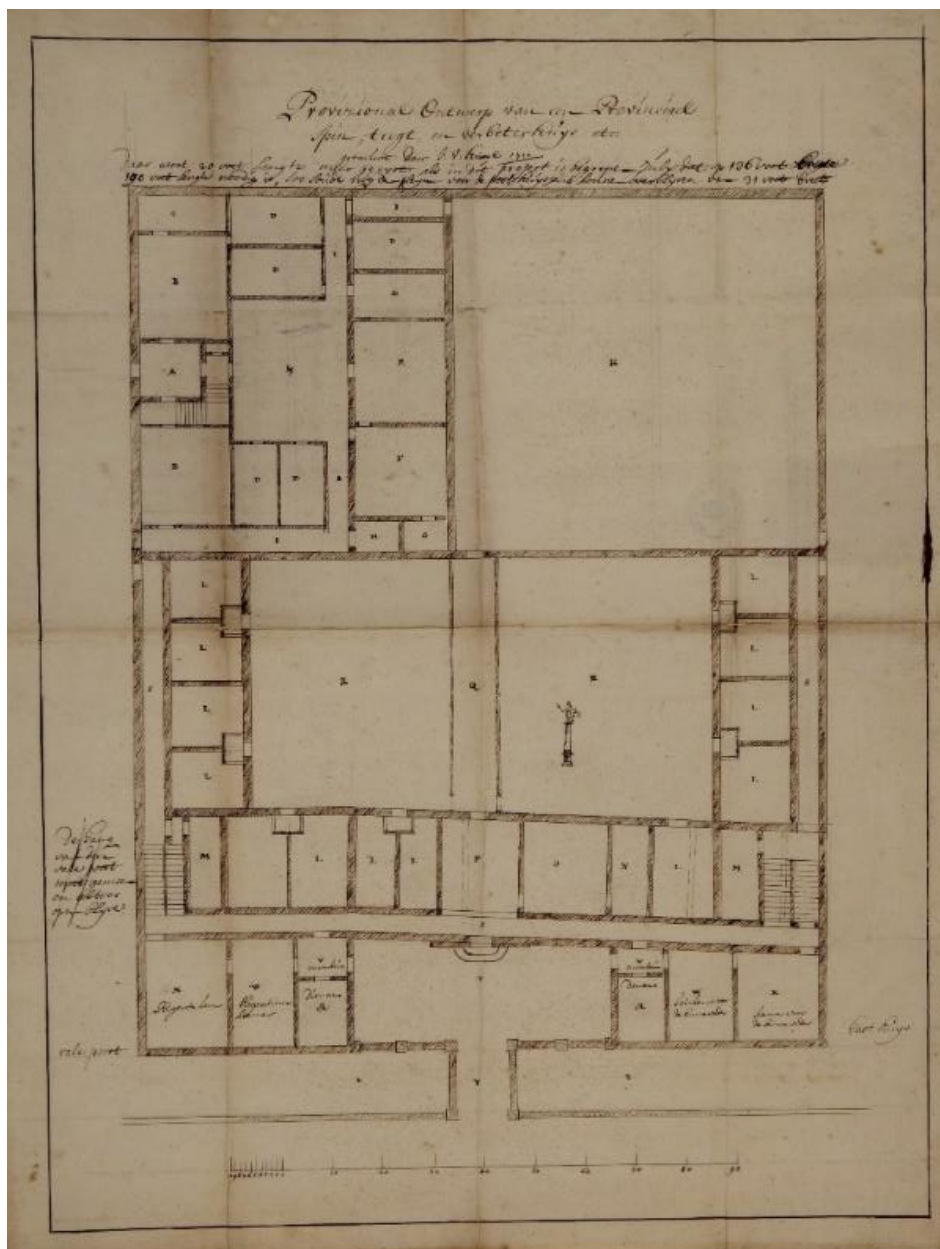
In totaal zijn er ongeveer tussen de 80 en 100 verzoekbrieven overgeleverd, maar het is aannemelijk dat er veel bronnen missen. Over de laatste decennia zijn namelijk zeer weinig bronnen bewaard gebleven. De laatste verzoekbrief die in het archief terug te vinden is, is geschreven op 24 april 1777. Het is een normale brief waarin wordt uitgelegd dat Hubert Mertens verslaafd is aan alcohol en zijn vrouw mishandelt. Daarnaast spreekt een bron uit 1788 over een ruzie tussen de meid en een bewoner over het eten in het verbeterhuis. De laatste bronnen komen uit 1804 en gaan over een poging tot ontsnapping.⁸⁸ Omdat er uit de periode 1777-1788 en 1788-1804 geen bronnen overgeleverd zijn, is het lastig om een oorzaak van de sluiting van het verbeterhuis te achterhalen. Een algemene verklaring zou kunnen zijn dat de medische kennis over ‘krankzinnigheid’ in de negentiende eeuw begon te groeien. Hiermee werd het behandelen van ‘krankzinnigen’ niet een zaak voor kasteleins maar voor dokters.⁸⁹ Het gebouw zelf werd daarna gebruikt als onderdeel van het tuchthuis. In 1801 werd bij een inspectie van het pand door de inspecteur W. van Ommeren al benoemd dat verschillende kamers van het verbeterhuis een opknopbeurt konden gebruiken als er criminele gevangenen in bewaard zouden gaan worden.⁹⁰

---

⁸⁸ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4872, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

⁸⁹ Spierenbrug, *Prison Experience*, 253-254; Spierenburg, *Zwarte schapen*, 133.

⁹⁰ Gelders Archief, Arnhem, Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd (0016), inv. nr. 1399-0013, Rapporten van visitatie van het Tucht- en Verbeterhuis te Arnhem, opgemaakt door landmeter W. van Ommeren, 1799-1801.

Afbeelding 1. Provisioeneel Ontwerp van een Provinciael spin, tugt, en verbeterhuys etc, I. van Heuvel (1710). Gelders Archief, inv. nr. 563-0006.

Hoofdstuk 3: Casestudies

Naast de institutionele kant, is het van belang om ook te kijken naar wie er daadwerkelijk in het verbeterhuis woonden. In de individuele zaken is het concept disciplineren op verschillende manieren te herkennen. De individuele casussen zijn echter erg verschillend, zo hebben zij allemaal een andere achtergrond, een andere familie en andere oorzaken waarom zij er zitten. Verder zijn de redenen die familieleden noemen in de verzoekbrieven niet altijd de daadwerkelijke redenen om een familielid te laten opsluiten. Alle behandelde casussen gaan over vrouwen, terwijl er waarschijnlijk meer mannen opgesloten zaten in een verbeterhuis. Volgens Spierenburg hing de familie-eer voornamelijk van de mannen in de familie af en daarom waren families bereid om meer geld uit te geven aan het ‘verbeteren’ van een man dan aan een vrouw.⁹¹

In april 1719 kwam Johanna van Bruinsweert in het verbeterhuis wonen, op het verzoek van haar moeder, Anneken Pauckfort. Volgens haar moeder zat Johanna tijdens het schrijven van het verzoek opgesloten in een kamer van haar zoon in Utrecht, waar zij waarschijnlijk dus woonden, vanwege haar ongehoorzame en boosaardige aard. Anneken Pauckfort wilde Johanna daarom laten opnemen in het verbeterhuis. Er wordt in de verzoekbrief specifiek herhaald dat Anneken Pauckfort een weduwe is, wellicht als verklaring waarom haar man deze brief niet schreef. De toevoeging laat ook zien dat het aspect ‘familie’ in de verzoekbrief van belang wordt geacht, omdat de familieleden moeten getuigen van het slechte gedrag van Johanna. Verder werd Johanna ver weg van haar familie in een verbeterhuis geplaatst, wat laat zien dat verbeterhuizen de afstand tussen familieleden vergrootten, terwijl in tuchthuizen een poging werd gedaan om een nieuwe familie te vormen.⁹²

Johanna’s verblijf in het verbeterhuis verliep niet zonder slag of stoot. In een vergadering van het bestuur van het verbeterhuis van 21 juni 1719 wordt een geweldincident beschreven dat had plaatsgevonden. Johanna had zich opgesloten op het gemak en daar het glas met lood stukgemaakt. In de vergadering werd besloten dat haar moeder de schade zou gaan vergoeden en daarnaast werd de kastelein opgedragen om Johanna op te sluiten in een donkere kamer voor 8 dagen. In deze dagen moest haar gedrag goed in de gaten gehouden worden om te zien of er verbetering in plaatsvond.⁹³ Het is opnieuw een voorbeeld van het concept disciplineren en preciezer gezegd een voorbeeld van negatieve disciplineren: slecht gedrag

---

⁹¹ Spierenburg, *Zwarte schapen*, 46.

⁹² Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

⁹³ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

wordt bestraft. Verder is de keuze voor het woord ‘verbetering’ interessant. Eenzame opsluiting, in de privésfeer, in een donkere kamer voor 8 dagen werd als een middel gezien om iemand zijn gedrag te laten verbeteren, oftewel het idee was dat tucht zou leiden tot verbetering. Het staat haaks op de manier van werken in een tuchthuis, waar juist hard werken zou leiden tot verbetering.

Op 22 januari 1722 boog de vergadering zich weer over de casus van Johanna. Zij was namelijk ontsnapt, omdat zij vond dat ze op een slechte manier behandeld werd door de kastelein. Toen de meid per ongeluk een ladder in de tuin had laten staan, had Johanna haar kans gegrepen om over de muur te klimmen. Zij is vervolgens naar het huis van de burgemeester Brantsen gegaan om daar te klagen over mishandelingen van de kastelein die plaatsvonden in het verbeterhuis. Het feit dat Johanna wist waar de burgemeester woonde en dat wat zijn functie was, laat zien dat zij van goede komaf was. Deze zaak was aanleiding voor het bestuur om een onderzoek in te stellen naar de gang van zaken in het verbeterhuis. Eind januari brachten W. van Eck en E.B. van Golstein een bezoek naar het verbeterhuis waarbij zij met verschillende mensen spraken en inventariseerden of de klacht van Johanna terecht was.⁹⁴

Tijdens deze inspectie vertelde Johanna aan Van Eck en Van Golstein dat zij vaak werd opgesloten in een klein hok en dat er “goddeloze intriges” plaatsvonden in het huis. Naast Johanna klaagde ook Robbert Blockland dat de kastelein vaak dronken was en dan zijn vrouw uitschold voor alles wat lelijk was. Daarnaast werd Blockland door de kastelein ook uitgescholden voor schelm, rekel en hondsvot. Een andere bewoner van het verbeterhuis gaf aan bij de inspecteurs dat de kastelein op barbarische wijze zou handelen en dat de tirannie van de kastelein niet uit te drukken was.⁹⁵ Hugo Croll zou tot zijn dood in november 1723 kastelein van het verbeterhuis blijven en werd dus niet ontslagen door de klachten die naar boven kwamen tijdens het bezoek van de inspecteurs.⁹⁶

Met de ontsnapping van Johanna werd de gang van zaken binnen het verbeterhuis uit de privésfeer gehaald en kwamen de bewoners in aanraking met andere mensen dan de kastelein, medewerkers en hun medebewoners. De bewoners grepen allemaal deze kans aan om te klagen over de kastelein. Zij vroegen dus niet om vrijlating of klaagden niet over hun eigen familie, die de oorzaak was voor hun opsluiting. Een verklaring hiervoor is dat zij begrepen waarom zij

---

⁹⁴ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

⁹⁵ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

⁹⁶ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4865, Instructiën voor de tuchthuismeesters en verder stukken.

werden opgesloten, maar het niet eens waren met de manier waarop dit gebeurde. Het is ook mogelijk dat de vraagstelling van de inspecteur aanstuurde op negatieve verhalen over de kastelein.

De casus van Johanna geeft een inkijkje in het dagelijks leven in het verbeterhuis. In de eerste plaats laat het zien dat het niet leuk of prettig was om in een verbeterhuis te verblijven. Zo werd Johanna na het geweldsincident op het gemak 8 dagen in een donkere kamer opgesloten. En aangezien er meerdere mensen waren die aangaven dat de kastelein zich niet netjes gedroeg, zal hier een kern van waarheid in schuilen. Het interessante is wel dat er een onderzoek werd ingesteld nadat Johanna bij de burgermeester geklaagd had, maar de vraag is of het onderzoek werd ingesteld om de klachten te onderzoeken of om de ontsnapping. Het feit dat Johanna zo verstandig was om bij de burgermeester te gaan klagen geeft aan dat zij enige kennis had van het bestuur. Daarnaast blijkt uit het verslag van de inspecteurs hoeveel mensen er op dat moment in het verbeterhuis verbleven. Er wordt in het verslag gesproken van ‘een jood’ die zijn slaapkamer niet uitkwam, een ‘vrouwspersoon uit Harderwijk’, Jacomina Hagendoorn, Elisabeth Schalck, meneer Cleijbrugh van Amsterdam, Robbert Blockland, een zoon van de predikant, meneer De Goeij, meneer Brouwers en de neef en vrouw van de kastelein en nog “twee à drie kinderen” waarvan één van de meid. Er waren dus op het moment van de inspectie 13 volwassenen aanwezig, inclusief medewerkers en twee à drie kinderen. Daar waar in 1714 nog werd uitgegaan van slechts vier bewoners, woonden er in 1719 negen.

Een paar maanden nadat Johanna van Bruinsweert in het verbeterhuis werd geplaatst, werd op 6 november 1719 een verzoekbrief geschreven om Jacomina Hagendoorn daar ook een plek te geven. De brief werd geschreven door Jan Konings, een magistraat verbonden aan de stad Doesburg, die gevolmachtigd was door Maria Brouwers, de moeder van Jacomina. Als reden werd in de brief genoemd dat Jacomina “quaat gedrags” vertoonde en als concreet voorbeeld werd genoemd dat zij de kleren en andere eigendommen van haar moeder verkocht om van het geld alcohol te kopen. Maria Brouwers gaf aan dat zij haar dochter niet langer kon “onderhouden”, omdat zij telkens nieuwe kleren moest kopen. Daarnaast gaf haar moeder aan dat ze niet door haar dochter “geruïneerd” wilde worden en ook was zij bang dat haar dochter op een dag als prostituee geld voor haar verslaving ging verdienen.⁹⁷

In september 1721 werd de kastelein opgedragen om een brief aan Maria Brouwer te schrijven, omdat zij het kostgeld niet betaalde. Hugo Croll melde in december dat hij dit gedaan had, maar dat het geen effect heeft gehad. In april 1722 werd uiteindelijk het besluit genomen

---

⁹⁷ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

op Jacomina te ontslaan uit het verbeterhuis, omdat haar moeder nog steeds het kostgeld niet betaalde en het niet duidelijk was waar zij momenteel verbleef. Uiteindelijk laat Maria Brouwer in mei weten dat het voor haar niet mogelijk is om haar dochter thuis te ontvangen, omdat zij haar “onkosten” niet kan betalen. Waarschijnlijk is Jacomina hierna toch vrijgelaten uit het verbeterhuis, want haar naam komt in andere bronnen niet terug.⁹⁸

Jacomina werd niet om te verbeteren naar het verbeterhuis gestuurd, maar om haar moeder uit de financiële problemen te houden en om mogelijke reputatieschade te voorkomen. Als haar moeder namelijk in het nut van een verbeterhuis had geloofd, had zij haar dochter na een verblijf van ongeveer 2,5 jaar teruggenomen. Waar haar familie dus vooral gericht was op de financiële kant, werd Jacomina niet uit het verbeterhuis gezet ondanks dat zij het kostgeld niet ontvingen. Blijkbaar was geld verdienen niet het belangrijkste doel van het verbeterhuis. De familie had in dit geval dus een ander doel dan het verbeterhuis; verbeteren en familie tegenover elkaar. De casus van Jacomina laat verder zien dat er ook mensen in dit verbeterhuis werden opgenomen die uit families kwamen waar geldproblemen heerste. Het is mogelijk dat haar familie speciaal voor het provinciale verbeterhuis in Arnhem koos, omdat een particulier verbeterhuis, in bijvoorbeeld Delft, te duur was.⁹⁹

De laatste casus is die van Elisabeth Schalck. Op 25 april 1720 schreven de burgemeesters en schepenen aan het verbeterhuis dat zij bezoek hadden gehad van Christoffel en Johan Ulrich Schalck uit Schafthaus, een plaats in Zwitserland. Christoffel en Johan Ulrich waren de oom en neef van Elisabeth Schalck en zij meldden dat Elisabeth ongewenst gedrag vertoonde, zoals “hoererij en meer andere ongeoorloofdheden”.¹⁰⁰ De familie en met name haar vader waren er niet in geslaagd om haar tot beter gedrag te vermanen en daarom was de familie tot de conclusie gekomen dat zij “om verdere onheil” te voorkomen haar naar een verbeterhuis wilden brengen. Als specifieke reden noemen zij “tot conservatie van de eer van haar familie”.¹⁰¹ Er zijn twee andere voorbeelden bekend van buitenlanders die in Nederlandse verbeterhuizen werden geplaatst. Spierenburg beschreef hoe de zoon van een graaf van Rantzau en Pierre Rigot uit Genève in een verbeterhuis in Koudekerk terecht kwamen.¹⁰²

Waarschijnlijk hadden Christoffel en Johan Ulrich een brief bij zich van de vader van

---

⁹⁸ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

⁹⁹ Spaans, ‘Weduwen, wezen en vreemdelingen’, 271-273.

¹⁰⁰ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

¹⁰¹ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

¹⁰² Spierenburg, *Zwarte schapen*, 34.

Elisabeth, Johan Jacob Schalck. Op 30 maart 1720 schreef hij namelijk twee brieven; een in het Nederlands en een in het Duits waarin hij vertelde dat hij niet zelf naar Arnhem kon komen vanwege gezondheidsproblemen en daarnaast wat er met zijn dochter aan de hand was. In deze brief werd benadrukt dat Elisabeth ongehoorzaam en onkuis is geweest en de hele familie schande heeft toegebracht. Johan Jacob hoopte dat het verbeterhuis zijn dochter discipline zou bijbrengen en dat ze van het zondige pad zou afwijken.¹⁰³ Elisabeths gedrag was dus schadelijk geweest voor haar hele familie en meerdere familieleden waren betrokken bij het brengen van het verzoekschrift naar Arnhem. De familie van Elisabeth beschouwde het aanleren van discipline in de eerste instantie als een verantwoordelijkheid voor de familie, maar toen deze taak niet haalbaar bleek, werd een provinciaal verbeterhuis ingeschakeld. In de gedachtegang van de familie Schalck is hiermee de disciplinemaatschappij van Foucault terug te zien, waarin discipline een verantwoordelijkheid van de staat werd.

Op 6 juli 1720 kwam de concrete reden voor de opsluiting van Elisabeth in het verbeterhuis aan het licht. Elisabeth was mogelijk zwanger. In de vergadering werd besloten dat zij zou mogen bevallen in het verbeterhuis en dat alle extra kosten die daarbij zouden kunnen komen kijken voor de familie zijn. Verder werd er gediscussieerd over wat er daarna met het kind zou moeten gebeuren. Men vond het niet optimaal om het kind van de moeder te scheiden, maar vond het ook lastig om een kind in het verbeterhuis te houden.¹⁰⁴ Het motief van haar familie om haar in het verbeterhuis te laten onderbrengen wordt met deze notitie duidelijk: Elisabeth moest haar zwangerschap in het buitenland doorbrengen, zodat haar omgeving in Zwitserland niets van dit buitenechtelijke kind zou meekrijgen. Noch in de verzoekbrief, noch in de brief van Johan Jacob stond dit echter vermeld. Elisabeth werd dus door haar familie gestraft vanwege haar slechte gedrag waarbij een buitenechtelijke zwangerschap de druppel was. In december 1720 beviel Elisabeth van haar kind. Het is goed mogelijk dat het kind van Elisabeth een van de kinderen is waarover wordt gesproken in het inspectierapport van januari 1722. Elisabeth schreef in mei 1722 een brief naar het bestuur van het verbeterhuis met daarin de vraag hoelang zij nog moest blijven. Haar was een verblijf van twee jaar toegezegd en die tijd was ten einde gekomen op 26 april 1722. Uiteindelijk werd op 15 juli 1722 besloten dat Elisabeth mocht gaan.¹⁰⁵

---

¹⁰³ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

¹⁰⁴ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

¹⁰⁵ Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

Conclusie

In 1711 werd in Arnhem een provinciaal verbeterhuis opgericht. In dit verbeterhuis werden mensen geplaatst die volgens hun naaste omgeving gedrag vertoonden dat niet hoorde. Het onderzoek naar verbeterhuizen werd vooral gedragen door Spierenburg die er in meerdere boeken en artikelen onderzoek naar heeft gedaan. Spierenburg uitte vaak kritiek op de theorie van Foucault over het ontstaan van gevangnissen in de negentiende eeuw, omdat hij van mening was dat de tuchthuizen en verbeterhuizen uit de vroegmoderne tijd voorlopers van de moderne gevangnissen waren. Er was volgens hem dus geen radicale verandering in de negentiende eeuw, maar langetermijnproces waarbij gevangnissen telkens anders waren. Het onderzoek van Spierenburg naar verbeterhuizen richtte zich op particuliere verbeterhuizen in Delft, Leiden en Rotterdam. Vooral de stad Delft is in het kader van verbeterhuizen vaak het onderwerp van onderzoek geweest, omdat er vijf verbeterhuizen stonden. Lis en Soly hebben verder de verbeterhuizen in Vlaanderen bestudeerd en maken een koppeling tussen economische neergang en een toename van verzoekbrieven naar verbeterhuizen. Het provinciale verbeterhuis in Arnhem is echter nog amper onderzocht en vormde daarom het onderwerp. Dit onderzoek ging in op de vraag hoe disciplinerend werd toegepast in het provinciale verbeterhuis in Arnhem. Volgens Foucault ontwikkelde de samenleving zich in deze periode tot een disciplinemaatschappij waarin discipline werd gebruikt door de overheid om goed gedrag aan te leren. Bij de bestudering van de bronnen werd naast het concept discipline ook de aspecten tucht, verbeteren, familie en balans tussen publiek en privé toegepast.

In de decennia voor de oprichting van het verbeterhuis, waren er veel politieke veranderingen in de stad Arnhem. In het rampjaar 1672 werd Arnhem bezet door de Fransen die de stad veel belastingen lieten betalen om het Franse leger te ondersteunen. Dit zorgde ervoor dat de stad in financiële problemen terechtkwam. Aan het begin van de achttiende eeuw ontstond er in heel Gelderland een strijd tussen de Oude Plooi, die de stadhouder steunde, en de Nieuwe Plooi, die meer macht wilde voor de stadsbesturen en burgers. Het was een roerige tijd waarin er veel onenigheid was onder de belangrijkste magistraten van de stad.

Aan het eind van de zestiende eeuw werd in Amsterdam het eerste tuchthuis van Nederland gebouwd. Dit sloot aan bij het nieuwe mensbeeld waarin de nadruk werd gelegd op het verbeteren van de normen en waarden van het volk en op het voorkomen van luiheid en alcoholmisbruik. Dit nieuwe mensbeeld vormde de basis voor de disciplinemaatschappij. Verbeterhuizen passen goed in dit plaatje, omdat deze niet gericht waren op het opsluiten van veroordeelden, maar op het voorkomen van crimineel gedrag en op het behouden van de goede

familienaam voor hooggeplaatste families. Al met al leidden de nieuwe inzichten in het denken over straf en gevangenis tot het ontstaan van tuchthuizen, waarna er werd gezocht naar een oplossing voor rijke families die niet wilden dat hun familieleden publiekelijk te werk werden gesteld. De verbeterhuizen die vervolgens werden opgericht namen de rol aan van gevangenis voor rijke mensen, maar verschilden op een cruciaal punt van de tuchthuizen: er was geen sprake van een veroordeling, alleen van toestemming van het hof om erin terecht te komen.

Deze historische context vormde de brug naar de casus van het provinciale verbeterhuis in Arnhem. Het verbeterhuis vormde samen met het tuchthuis één gebouw, zoals bij provinciale verbeterhuizen gebruikelijk was. De kastelein was een noodzakelijke speler in het verbeterhuis, omdat hij de taak had om te zorgen voor de bewoners van het huis. De kastelein was dus verantwoordelijk voor de disciplinerende gang van zaken. Hoewel de kastelein de dagelijkse gang van zaken overzag in het verbeterhuis, ging hij nadrukkelijk niet over de toelatingen. De verzoekbrieven werden gericht aan het bestuur van het verbeterhuis, dat waarschijnlijk bestond uit mensen van de rekenkamer en vertegenwoordigers van het stadsbestuur. De verzoekbrieven werden vervolgens behandeld in een vergadering van het bestuur van het verbeterhuis, waarna men overging tot opname.

Hoe de processen in de praktijk werkten, is beschreven in het laatste hoofdstuk waar de casussen van Johanna van Bruinsweert, Jacomina Hagendoorn en Elisabeth van Schalck werden onderzocht. Uit deze casussen blijkt dat de redenen om te worden opgesloten in een verbeterhuis zeer divers waren, maar dat er ook raakvlakken zijn in deze verschillende casussen. Zowel Johanna als Jacomina als Elisabeth werden gestraft voor gedrag dat zij hadden getoond. Bij Johanna werd dit slechte gedrag niet nader gespecificeerd, maar bij Jacomina werd expliciet genoemd dat zij kleren van haar moeder stal en bij Elisabeth is haar zwangerschap de concrete oorzaak voor opsluiting. Daarnaast kwam het aspect tucht verder terug in bijvoorbeeld de straf die Johanna kreeg opgelegd na haar poging tot ontspanning.

Hoewel men kon verwachten dat verbeteren centraal stond in verbeterhuizen, blijkt dit niet uit de verschillende casussen. Elisabeth werd bijvoorbeeld niet met het doel om te verbeteren opgenomen, maar met het doel om een zwangerschap te verhullen. Haar vader hoopte wel dat zij met veel gebed en godsdienstige vorming tot inkeer zou komen. Maar in het verbeterhuis zelf werd niets gedaan om verbetering te bevorderen; de bewoners moesten dit zelf doen. Ook Jacomina werd vanwege andere redenen opgenomen, namelijk het financieel ontlasten van haar moeder. Daarmee sprak uit de naam ‘verbeterhuis’ een gevoel van hoop dat het gedrag van het familielid zou verbeteren, maar in feite werd het familielid gestraft en is de naam ‘tuchthuis’ net zo toepasselijk.

Ten derde blijkt uit de verschillende casussen dat families nauw verbonden waren met de opname in het verbeterhuis. Vaak werden verschillende familieleden benoemd in de verzoekbrieven om te getuigen van het slechte gedrag. Families konden echter wel tegenstrijdige belangen hebben met het verbeterhuis, zoals terugkwam in de financiële kwestie tussen de moeder van Jacomina en het verbeterhuis. Het is daarom maar de vraag in hoeverre familieleden wilden of verwachtten dat er verbetering zou plaatsvinden. Elisabeth moest ergens worden ondergebracht om haar zwangerschap te verbergen en Jacomina bezorgde haar moeder financiële problemen. Familieleden hadden kortom vaak hele concrete redenen om iemand naar een verbeterhuis te sturen waarbij de opsluiting in een verbeterhuis de oplossing vormde en niet het tot inkeer komen van het familielid. Tot slot komt de balans tussen privé en publiek vooral terug in de inspectie die werd uitgevoerd in januari 1722. Bewoners van het verbeterhuis kregen toen de kans om contact te leggen met mensen die niet in het verbeterhuis woonden en grepen deze kans aan om te klagen over de kastelein.

Al met al werd disciplineren in het verbeterhuis toegepast doordat bewoners hiervan ten eerste door hun familie werden gestraft en daarna in het verbeterhuis aan regels moesten voldoen. Bovendien werd men in een verbeterhuis afgesloten van de buitenwereld, maar werd er wel verwacht dat je je ging gedragen volgens de normen en waarden van die samenleving. In de historiografie wordt de benaming van het verbeterhuis en de keuze voor deze naam niet bevraagd, maar op basis van dit onderzoek zou ik concluderen dat die naam niet goed past bij de dagelijkse gang van zaken in het verbeterhuis en bij het beeld dat de bewoners, hun familie en de kastelein ervan hadden. Disciplineren stond voornamelijk centraal. Hierin is het echter noodzakelijk om het cruciale verschil tussen particuliere verbeterhuizen, zoals in Delft, en provinciale verbeterhuizen, zoals in Arnhem, te maken. Historici die zich in de toekomst over dit onderwerp gaan buigen, moeten dit onderscheid zeker maken. Daarnaast kan nieuw onderzoek zich richten op de relatie tussen het verbeterhuis en de stad waarin het stond om te onderzoeken of er regionale of plaatselijke verschillen bestonden tussen de verbeterhuizen. Verder zou het interessant zijn om te kijken hoe het met de bewoners van verbeterhuizen verging wanneer zij werden vrijgelaten. Op die manier kan het onderzoek naar verbeterhuizen verder verbeterd worden.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Gelders Archief, Arnhem, Gelderse Rekenkamer (0012), inv. nr. 561-01, Akte waarbij de stad Arnhem afstand doet van de jurisdictie op twee percelen grond in de stad, ten behoeve van het vorstendom Gelre die er huizen voor mombersdienaars en een tucht- en verbeterhuis op wil bouwen (1711).

Gelders Archief, Arnhem, Gelderse Rekenkamer (0012), inv. nr. 563-0001, Voorlopig ontwerp van een provinciael spin-, tugt- en verbeterhuijs, 1710-1711.

Gelders Archief, Arnhem, Gelderse Rekenkamer (0012), inv. nr. 563-0006, Voorlopig ontwerp van een provinciael spin-, tugt- en verbeterhuijs, 1710-1711.

Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4866, Stukken betreffende het verbeterhuis, 1711-1804.

Gelders Archief, Arnhem, Hof van Gelre en Zutphen (0124), inv. nr. 4865, Instructiën voor de tuchthuismeesters en verder stukken.

Gelders Archief, Arnhem, Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd (0016), inv. nr. 1399-0013, Rapporten van visitatie van het Tucht- en Verbeterhuis te Arnhem, opgemaakt door landmeter W. van Ommeren, 1799-1801.

's Gravenhaegse courant (16 juli 1717).

Sedundaire literatuur

Deacon, R., 'A Punishment More Bitter Than Death': Dirck Coornhert's "Boeven-tucht" and the Rise of Discipline', *Theoria: A Journal of Social and Political Theory* 56:118 (2009) 82-88.

Durkheim, E., *The Rules of Sociological Method*, vert. W.D. Halls (New York 1982).

Faber, S., 'Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse betterhuizen', *Low Countries Historical Review* 112:3 (1997) 420-421.

Foucault, M., *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, trans. Alan Sher (New York 1977).

Gibson, M., 'Global Perspectives on the Birth of the Prison', *The American Historical Review* 116:4 (2011) 1040-1063.

Heijden, M. van der., 'Domestic violence, alcohol abuse and the uses of justice early modern Holland', *Annales de Démographie Historique* 2 (2015) 69-85.

Heijden, M. van der., 'Disordered Lives. Eighteenth-Century Families and their Unruly Relatives', *International Review of Social History* 42:1 (1997) 92-95.

Keverling Buisman, F., 'Bestuur en rechtspraak circa 1550-1700' in: Frank Keverling Buisman en Ingrid Jacobs red., *Arnhem tot 1700* (Utrecht 2008) 92-125.

Klep, P., 'De economische en sociale ontwikkelingen 1550-1700' in: Frank Keverling Buisman en Ingrid Jacobs red., *Arnhem tot 1700* (Utrecht 2008) 188-221.

Langbein, J.H., 'The Historical Origins of the Sanction of Imprisonment for Serious Crime', *The Journal of Legal Studies* 5:1 (1976) 35-60.

Lis C., en Hugo Soly, *Disordererd Lives. Eighteenth-Century Families and their Unruly Relatives* (Cambridge 1998).

- Morris N., en David J. Rothman, *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society* (Oxford 1998).
- Munck, T., 'Forced Labour, Workhouse-Prisons And The Early Modern State: A Case Study', *European History* (1997) 1-5.
- Pas, W. van de., *Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode* (Hilversum 2004).
- Spaans, J., 'Weduwen, wezen en vreemdelingen. Sociale zorg en tolerantie', in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers red., *Geschiedenis van Holland 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 255-286.
- Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800: publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997).
- Spiereburg, P., 'The Body and the State', in: Norval Morris en David J. Rothman red., *The Oxford History of the Prison* (Oxford 1998) 49-77.
- Spiereburg, P., *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse beterhuizen* (Hilversum 1995).
- Spiereburg, P., *The Prison Experience. Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe* (London 1991).
- Spiereburg, P., 'Marginalen en dwangarbeid in de vroeg-moderne tijd', *Stigmatisering en strafrecht* 6 (1990) 63-69.
- Spiereburg, P., 'Imprisonment and the Family: An Analysis of Petitions for Confinement in Holland, 1680-1805', *Social Science History* 10:2 (1986) 115-146.

Spiereburg, P., *The Spectacle of Suffering: Executions and the Evolution of Repression: From a Preindustrial Metropolis to the European Experience* (Cambridge 1984).

Verbraeck, A., 'Particuliere verbeterhuizen in Delft' in: Hans Houtzager en Ria van der Meer eds., *Delfia Batavorum. Historisch jaarboek voor Delft 2003* (Delft 2003) 155-179.

Wertheim-Gijse Weenink, A.H., 'Een kwarteeuw burgerverzet in de beide Nederlanden (1698-1719). Voorspel van de 'democratische revoluties' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99:3 (1984) 408-435.

Wissing, P., 'Stad op drift: politiek tussen 1700-1815' in: Frank Keverling Buisman en Ingrid Jacobs red., *Arnhem van 1700-1900* (Utrecht 2009) 54-91.

Websites

Van Dale woordenboek, <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/tucht> (geraadpleegd 12 juni 2023).

Van Dale woordenboek, <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/kastelein> (geraadpleegd 8 juni 2023).